

ÚRP-ÁDET DÁSTÚRLERDÍŃ JASLAR TÁRBIYASÍŃDA TUTQAN ORNÍ

Abatova Mexriban

Ájiniyaz atındağı NMPI Qaraqalpaq tili kafedrası oqıtıwshısı

Rezyume: *Mazkur maqolada yoshlar tarbiyasining rivojlanishida qoraqalpoq milliy urf-odatlarining tasiri to'g'risida so'z yuritilgan.*

Tayanch so'zlar: *Tarbiya, milliylik, bayramlar, milliy qadriyatlar, to'ylar.*

Резюме: *В данной статье говорилось о влиянии каракалпакских национальных традиций на развитие воспитания молодежи.*

Ключевые слова: *Воспитание, национальная идентичность, праздники, национальные ценности, свадьбы.*

Summary: *This article talked about the influence of Karakalpak national traditions on the development of youth education.*

Key words: *Upbringing, national identity, holidays, national values, weddings.*

Hár bir insan tuwılǵannan baslap jámiyetten ózine tán kónlikpe tálim – tarbiya alıp baslaydı. Insannıń tuwılǵannan baslap óz ómirindegi eń áhmiyetli, kelesheginıń qalay keshiwin kóp muǵdarda belgilep beretuǵın dáwiri bul onıń jaslıq dáwiri. Sonlıqtan da, jaslıqta alınǵan tálim tasqa oyılǵan naǵıs sıyaqlı. Jaslardıń sana-seziminiń rawajlanıwında tiykarǵı ról oynawshı – bul sırtqı ortalıq bolıp esaplanadı.

Jas dáwirleri psixologiyası hár bir jas dáwirdegi qaytarılmaytuǵın ózgesheliklerin jıllar ótken sayın, áste-aqırınlıq penen bala qalay etip insan bolıp qalıplesiwi, shaxs sıpatında ózin sociallıq múnásibetlerde kórsete alıwı, kásip tańlawı, qarım-qatnas procesinde óziniń erk, huqıq hám májbúriyatlarına umtılwı, qalay etip súyiwi, isenimli dos bolıwı, ózi hám basqalar ushın juwapkershilikti seziniwi sıyaqlı táreplerin izertleydi.[2;7]

Qaraqalpaq xalqı erte dáwirlerden balashıl xalıq bolıp, perzentleriniń tárbiyasında tariyxtan kiyatırǵan milliy dásturlerin paydalana otırıp, olardıń ruwxına opadarlıq, tárbiyalılıq, juwapkershilik sıyaqlı pazıyletlerdi sińdirip baradı. Xalqımızdıń milliy úrp-ádetleri erte dáwirlerden baslap qalıplesken bolıp, qaraqalpaq xalqına tán bolǵan bárshe minez-qılıqlardı óz ishine aladı. Mısalı, adamnıń tuwılǵannan baslap kelesheğine qádem qoyıw jolında bolatuǵın milliy úrp-ádetlerimizdi kórip shıǵamız. Sebebi har qaysı xalıq yaki millettiń oy-pikiri, turmıs tárizi, ruwxıy kóz-qarasları óz-ózinen, bos jerde qalıplespeytuǵınlıǵı belgili. Olardıń payda bolıwı hám rawajlanıwında anıq tariyxıy, tábiyiy hám sociallıq faktorlar tiykar bolıwın hámmemiz jaqsı bilemiz.

Óspirimde óz-ózin húrmet etiw hám ózin túsiniwdi qalıplestiriwdiń bir neshe

jollari bar. Máselen: bul dáwirde úlkenlerge eliklew yaki shańaraqta óz húrmetin talap etiw, óz sózin ótkeriw, ózin húrmetli, abıraylı úlken jastağı adamnıń obrazına usatıp rawajlandırıw kúshli boladı. [3;67]

Ata-babalarımızdan berli xalqımızdıń turmıs tárizinde jámáát bolıp jasaw sezimi oǵada úlken áhmiyetke iye hám adamlardı bir-birine jaqınlastırıwǵa, bir birin qollap quwatlap turmıs keshiriwge tiykar jaratadı. Usı mánide xalqımız turmıs hám oy-pikir tárizine názer taslasaq, basqalarǵa hesh uqsamaytuǵın, mıń jıllar dwamında qalıplesken, tek óz-ara qatnas ǵana emes, al turmısımızdıń úzilmes bir bólegi sıpatında kózge taslanatuǵın bir qatar ózine tán pazıyletlerdi kóremiz. Máselen, jaqsı ádetimizge aylanıp ketken mehir-aqibet túsiniǵın alatuǵın bolsaq, onıń júdá tereń tariyxıy, milliy, diniy tamırları bar ekenligin kóriw múmkin. Bul áwele insannıń insan menen, qońsınıń qońsı menen, aǵayınıń aǵayın menen , eń áhmiyetlisi shaxstıń jámiyet penen uyǵın bolıp jasawın, jetim-jesir, tul-ǵarip, mayıplarǵa qayır-saqawat kórsetiw shın júreктen biyǵárez járdem beriwdi ańlatadı hám bunday pazıylet xalqımızdıń ruwxıy dúnyasına sińip ketkenin hesh kim biykarlay almaydı.

Hár bir jeke adam óziniń esin bilgen waqtınan baslap tap qartayǵanǵa shekemgi ómirinde hár qıylı quwanışlı hám qayǵılı waqıyalardı basınan keshiredi. Bul waqıyalardıń hámmesi túrlishe dástúrler, ırımlar hám úrp-ádetler menen belgilenip, sol adamnıń ómirinde belgili yadтан shıqqas psixikalıq emotsionallıq iz qaldıradı.

Hár bir jeke adam belgili xalıqtıń, millettiń quramında jasaydı hám onıń jeke turmısındaǵı quwanışlı yamasa qayǵılı waqıyalar sol xalıqtıń, millettiń tariyxıy jaqtan qalıplesken úrp-ádet hám dástúrleriniń kórinisi boladı.[4;10]

Dástúrler xalıq mádeniyatınıń kútá áhmiyetli bólegi bolıp, onda adamlardıń ruwxıy baylıǵınıń dárejesi, basqalardan ayırmashılıǵınıń barlıq belgileri kórinedi.

Dástúr túsiniǵı pútkil ámeliy háreket, bekkem bir tártipte hám belgili bir rásmiy túrde berilgen waqıtta ótkeriliwi lazım bolǵan saltanatı bildiredi. Sonıń menen birge, diniy dástúrler, úrp-ádetler tariyxlar boyına rásmiy túr alǵan, dinge iseniwshilerdiń hámмесiniń diniy pikirleri jáne de turmıstaǵı dástúrleri menen baylanıslı bolǵan saltanatlı háreketleriniń jıyındıları ekenligi de belgili. Usınıń ózinen dástúrler, úrp-ádetler hám eski ırımlar arasında belgili ayırmashılıqlar bar, sonıń ushın olardı bir-biri menen aralastırıp jibermeu kerek degen juwmaq kelip shıǵadı. Dástúr adamlardıń ózin qorshaǵan tábiyǵıy geografıyalıq ortalıqtaǵı ózgesheliklerge qatnasın, jámiyetlik turmısqa, shańaraqqa, kúndelikli ómirge qatnasın kórsetetuǵın uzaq jıllar dawamında áwladтан-áwladqa ótip kiyatırǵan adamlardıń, xalıqlardıń sanasına ádetteǵishe zárúrlik retinde sińisip ketken túsiniкlerdiń háreket ólshemleri menen principleriniń jıyındısı bolıp tabıladı.

Dástúr túsiniği úrp-ádet túsiniğine qaraǵanda keń hám bay mazmunga iye. Dástúr jámiyetlik turmıstıń barlıq tarawların óz ishine aladı hám bir neshe úrp-ádetlerdiń jıyınasında kórinedi. Máselen, **úyleniw** toyın ótkeriw dástúri barlıq xalıqlarda bar hám bul toydıń eń quwanışlı waqıya ekenligi hámmege málim. Biraq úyleniw toyın ótkeriwde hár bir xalıqtıń ózine tán kútá kóp túrli úrp-ádetleri qollanıladı. Úrp-ádetler kóbinese adamlardıń jeke turmısındaǵı shańaraqtaǵı quwanışlı yamasa qayǵılı waqıyalarǵa baylanıslı eń uzaq tariyxıy dáwirlerden beri saqlanıp, áwladtan-áwladqa ótip kiyatırǵan, salıstırmalı túrde turaqlı hám mudamı qaytalanıp turatuǵın túsiniqlerdiń, háreketlerdiń, salt-sánelerdiń úrdislerdiń kórinisi bolıp tabıladı.

Qaraqalpaq xalqında hámme orınlaytuǵın dástúrdi ańlatatuǵın súnnetlew atamasın ushıratamız. Xalqımız arasında házirge shekem qollanııp kiyatırǵan dástúrlerdiń biri **súnnetlew** dástúri. Bul súnnet termini tilimizge arab tilinen kirip «nızam», «ańız», «ádet» dep awdarıladı. Tilimizge bunıń ańız, yaǵnıy musılmanlar ushın ibrat esaplanǵan Muxammed payǵambardıń sózleri, qılǵan is-háreketleri haqqındaǵı ańız, yaǵnıy «hádisler jıyındısı» mánisi kirip kelgen. Súnnetlew yáki «kesiw», «kestiriw» xalqımız arasında er balalardı 5 jasınan 7 jas aralıǵında súnnetlew, yaǵnıy kesiw, kestiriw mánisinde aktiv qollanıladı.

Súnnetlew dástúri Orta Aziya ellerinde islam dini engizilmesten burın bolmaǵan. Soń arablar bul jerlerdi basıp alıp hár qıylı jollar menen bul dástúrlerdi engizgen. «Súnnet ettirgenlerdi dáslepki waqıtta salıqlardan azat etken» hám hár qıylı jeńillikler bergen.

İslam dini súnnetti er adamlardıń musılmansılıǵınıń tiykarǵı belgisiniń biri, musılman artıqmashılıǵın kórsetetuǵın belgi dep esaplaydı. Qaharmanlıq dástanlarda da bul dástúrge ámel qılǵan.

Mısalı: Qoblan jeti jasına kelgende payǵambar súnnet ettirip, jeti kún toy berdi. [5;171]

Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózliginde súnnet sóziniń eki túrli mánisi berilgen.

1. Súnnet - minnet, qarız, parız, wazıypa. Perzenttiń tayday gúnası bolsa da, ata ótemek súnnet boladı.

2. Er balanıń qolın hadallaw, kestiriw.

Juwmaqlap aytqanda, súnnet payǵambarımız Muxammed alayhissalamnıń hámiyshe islep júrgen qaǵıydaları hám onı orınlaǵan adamlarǵa sawap bolıwın aytqan isleri esaplanadı. Muxammed alayhissalamnıń úmmeti bolǵan hár bir kisige barlıq súnnet qaǵıydaların orınlawǵa háreket zárúr.

Jánede xalqımızda **jawshı** bolıp barıw dástúri bar. Jawshı-(sawshı) jigit tárepinen qız úyiniń riyzashılıǵın alıw ushın wákil retinde baratuǵın adam. Ol sózge sheshen, házilge júyrik adam bolıwı kerek. Qaraqalpaq tilinde bul atama qız ayttırıw dep te ataladı. Mısalı: –Onda birewler arqalı anańızǵa ayttırayın ba ya meniń menen qashasań ba?

–Qaydan bileyin keshe keshte Mańǵıt elatınan bir bay jawshı kelip, meni ayttırıp ketti.

Qaharmanlıq dástanlarda dástúrlerge baylanıslı kóz aydın aytıw atamasın ushıratamız.

Kóz aydın- quwanış, qutlı bolsın aytıw. Mısalı: Kiyatırman elsiz jaqtan,
Tilek tilep qádir haqtan, Baysınnan kelgen palwan,
Shubar kelipti bayraqtan,

Kóz aydın sultan, kóz aydın,

Házirgi kúnde de bul atama keń qollanıladı. Kópshilik jaǵdaylarda **qutlı bolsın** sóziniń sinonimi sıpatında aytıla beredi.

Bunday mısallardı dástanlardan kóplep keltiriw múmkin.

Dástanlardıń tilinde **jol bolsın soraw** atamasın gezlestiremiz. Bul atamaǵa qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózliginde mınaday túsiniq berilgen.

Jol bolsın soraw- qay jaqqa baratırǵanın, kiyatırǵanın sorastırıp biliw. Mısalı: Edige patshaǵa sálem berdi. Patsha sálemin alik aldı. Edigeniń qasına patsha kelgenin bilmey-aq qaldı. Onnan soń patsha Edigeden jol bolsın sorap, ne deydi eken qáne:

-Hawa jawsın, aydın kóller hól bolsın,

Jıldan jılǵa kem dáwletin mol bolsın,

Astında árebi at ústińde tonın,

Aqsha at mingen uǵlım, saǵan jol bolsın. [6;12]

Xalqımızda úyge, awılǵa, patshalıqqa basqa elden miyman kelse dárriw jol bolsın soralmaǵan. Qonaqtıń húrmetin jayına qoyıp kútip, soń jol bolsın soralǵan. Al, alısqa atlanǵan adamdı kórip, onnan da jol bolsın soraw dástúr bolǵan. Usı sebepten tilimizde «Jol bolsın soraw» ataması payda bolǵan.

Qaraqalpaq xalqında házirde toylarda quda-qudaǵaylarınıń, el aǵalarına, yaǵnıy eń sıylı qonaqlarına atap **qoy beriw, bas qoyıw** dástúri bar. Hátte zamannıń qıyınshılıǵı da bul dástúrdi qaldıra almadı. Ásirese, qudanı ortaǵa qoyıp, aǵayın bolǵan qudalarına hámme **qoy soyıp, bas qoyıp** kútedi. Sonlıqtan bul sóz tilimizde jiyi qollanıladı.

Qaraqalpaqlarda **múshe qoyıw** dástúri bar. Mısalı: «Qoblan» dástanında: Xanım dep atap

kelmedi,

Atam dep **múshe bermedi** - degen qatarlardı gezlestiremiz. Múshe qoyıw búgingi kúnde de saqlanıp qalğan dástúrlardıń biri.

Keltirilgen bul mısallardıń hesh biri tosınnan kelip shıqqan emes. Bulardıń bári xalqımızdıń tariyxında júz berip usı kúнге shekem saqlanıp qalğan dástúrlardıń biri bolıp esaplanadı. Bul dástúrlerge ámel etiw arqalı birinshiden, ósip kiyatırğan jas awladtıń sana-sezimine, ruwxıyatına unamlı tásir etetuǵın bolsaq, ekinshiden óz milliyligimizdi, ata-babalarımızdan qalğan miyrasımızdı hám álbette ózligimizdi saqlap qalğan bolamız.

Birinshi Prezidentimiz I.A. Karimovtıń aytqanıday, “ Óz tariyxın bilmeytuǵın, keshegi kúnin umıtqan millettiń keleshegi joq” [1;4]

Xalqımızda balalardı bes jasına deyin patshaday, on eki jasına deyin qulday, on eki jasınan kiyin dostay múnásebette bol dep ayılğan gáptiń ózide qaraqalpaq xalqınıń perzentlerdiń ómirindegi óspirimlik dáwirine ayrıqsha itibar qaratqanlıǵınan derek beredi. Sonday-aq, “bir perzentke jeti máhálle ata-ana” dep ayılatuǵın naqıldıń ózide jaslardıń tárbiyasında social ortalıq tiykarǵı orındı iyeleytuǵınlıǵın dáliyllep turıptı. Elimizde jas óspirimlerdi tárbiyalawda, olardıń shaxsınıń durıs qalıplesiwinde pútkil jámiyet penen birge háreket etiw qolǵaa alınǵan. Buǵan jáne bir mısal aytatuǵın bolsaq, qaraqalpaq xalqınıń hár bir milliy dástúrlerinen qızlarǵa tán iybelilik, ádep-ikramlılıq, er-balalardı tán batırlılıq hám qaytpas ğayratlılıq sezilip turadı. Olardı tereń úyreniw hám perzentler tárbiyasına síndiriw arqalı, biz, jas óspirimlerdiń ómirinde durıs joldı tańlawına hám elge paydasın tiygizetuǵın xalıq batırlarınıń qalıplesiwine erisemiz.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Islam Karimov Joqarı mánawiyat- jeńilmes kúsh – Tashkent: Manaviyat, 2008 - B.4
2. П.Абдалиева, Г.Матмуратова, Т.Есемуратова, Д.Қурбанбаева, Г.Байниязова, Э.Дәўлетмуратова. Жас хәм педагогикалық психология Нөкис. – Б.7
3. Е. Ёзиев. Umumiy psixologiya.- Toshkent- Universitet, 2002- B.67
4. Изимбетов Т. Дәстүрлер, үрп-әдетлер хәм турмыс - Нөкис: Билим, 1995 - Б.10
5. Қарақалпақ фольклоры 13-том. Қоблан дастаны - Нөкис: Илим – Б.171
6. Қарақалпақ фольклоры 57-том. Едиге дастаны, -Нөкис: Илим –Б.12